

Märkide teooriast

Märkide olemus

Kui hakkame kasutama sõna “hing” kõikjal, kus kasutatakse “karakterit”, peame mõnikord ütleva võimatuid asju, rääkides näiteks hingetute asjade hingest. Tunnen alati, et selle sõna peaks tuletama märk-tüvest, ning nii lõin ma kõigepealt sõna jegyület ja seejärel koos Pál Szemerega sõna jellem (olemus) (Szemere [1840] 1983: 437).

See Bertalan Szemere märkus, väike lisateade ungari semiootikaterminoloogia kujunemisest, pärineb aastast 1839. Keeleuuenduse ajal tekkis *jel* ‘märk’-tüvest sõna *jelleg* ‘olemus’, esimesed andmed selle kohta pärinevad 1843. aastast.¹ Mõni aasta hiljem ilmus esimeses laiaulatuslikus mütoloogilises teoses tänapäevase sümboli (*jelkép*) tähenduses sõna *jelv*. Nagu selgitas Arnold Ipolyi:

Vanem ja üldisem, kahtlemata veel ebajumalate kummardamise eelne, oli lihtsamate märkide kasutamine, millega väljendati jumaluse teatavat omadust, jõudu ja võimu; jumalus oli appi kutsutud teatava märgi vahendusel, selleks seostati jumalusega lihtsaid esemeid, nendeks on sümbolid, märgid (jelv), vanas keeles vahest balitaks (tesserula, signum, symbolum) kutsutud

¹ Ungari keeleajaloolises sõnaraamatus (Magyar Nyelvtörténeti Szótár II: 273) tsiteeritakse Miklós Jósikát: “Rahvuse olemus (*jelleg*) muutub [---] aeglaselt koos tingimustega.”

[---] *Meie iidse religiooni jumaluste üks tähtsaid sümboleid (jelv) on möök* (Ipolyi 1854: 503).

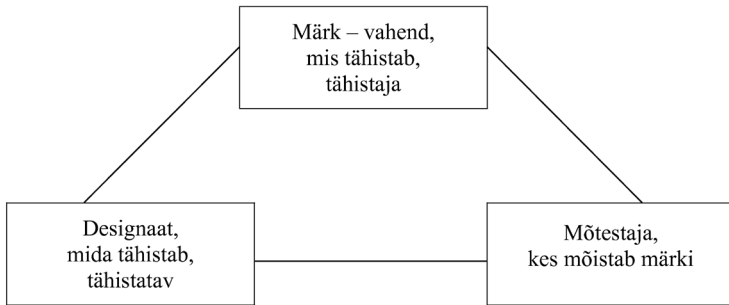
Tänapäevases ungari keeles ei kasutata ammu enam sõnu *balita* ja *jelv* – viimase mälestust säilitab ehk sõna *jelvény* (tunnusmärk). Kuid niisamuti nagu poolteist sajandit tagasi pani meie keeleuendajatest eelkäijaid pead murdma märkide problemaatika, on tänapäeval elav-nemas huvi märgi mõiste selgitamise vastu. Eriti iseloomulik on see ühiskonnateadustele, veelgi rohkem kultuurinähtustega tegelevatele uurimustele. Mõned peavad märki lausa tänapäevase ühiskonna-teooria keskseks kategooriaks,² teised peavad seda kultuurinähtuste mõistmise seisukohalt põhimõtteliselt tähtsaks, sest *kultuur nimelt märkide sissejuhatamise kaudu liigendab ja teeb maailma inimese väärtustamise ja mõtlemise jaoks nii või teisiti juurdepääsetavaks*.³ Märk on niisiis mingisugune kultuuriline üksus, kultuuri üksuslikku informatsiooni kandev element (vrd Boon 1979: 89, Eco 1973: 63–64). Siiski, mis võib olla märk ühes kultuuris? Võib vastata Charles Morrise (1938: 81) lihtsa määratlusega: “Kõike võib mõista märgina, mis märgina funktsioneerib.” Põhimõtteliselt võib märgiks muutuda kõik, mis märgiks kuulutatud. Ferenc Papp tõdes ühes esimeses ungari semiootikauurimuses märkide süsteemist kõneldes, et *semiootilisest süsteemist hakkame rääkima seal, kus teatud füüsiliste nähtustega liituvad muud nähtused mitte põhjusliku, vaid konventsionaalse seo-sega* (Papp 1965: 158).

Sellest määratlusest paistab, et märgisuhte väljakujunemises mängib tähtsamat rolli kokkulepe, seega traditsioon, ühiskondlik konventsioon.

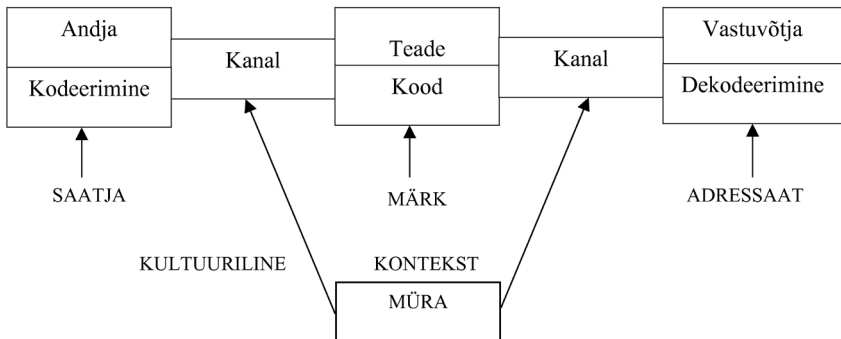
Kui aga vaatleme märgisuhte tekkimist selle individuaalses ja abstraktses olekus, siis koosneb see klassikute õpetuse kohaselt järg-mistest elementidest:

² Józsa 1973: 14. Marksistliku majandusteooria keskne kategooria on vahetus, ühiskonnateoorias on selleks märk.

³ János Kelemen järelsõna Umberto Eco raamatule “Avatud teos” (Eco 1976: 467).

Selles väga lihtsustatud mudeliski ilmneb (vt lisa Papp 1965:161) ühiskondlik moment, märki mõtestav inimene, kes mõistab märki maailma, õigemini antud kultuuri tundes. Märki tekitamisprotsessi nimetame semioosiks (Posner 1988:156), mis on vaadeldav kultuurikeskkonda asetunud kommunikatiivse protsessina. Nagu Umberto Eco on mitmel korral rõhutanud, “on märk kommunikatiivse protsessi element” (Eco 1973: 33). Sel moel tegeleb semiootika laias tähenduses ühiskondlike kommunikatiivsete protsessidega. Kommunikatsioon teostub märgisüsteemide abil.

Kommunikatsiooniteooria klassikaline mudel sisaldab isegi selles lihtsustatud vormis kultuurilise kommunikatsiooni peamisi elemente. Asetagem nad ritta.

SAATJA korrastab oma öeldava KOODI reeglite abiga TEATE vormi, ning edastab ühe või enama määratletud KANALI kaudu ADRESSAADILE, kes seejärel koodi tundes dešifreerib, dekodeerib selle, ehk siis saab MÄRGIST aru laias tähenduses võetud kultuurilise KONTEKSTI raames. Märgiprotsessid, semioos, loomulik keskkond, antud kultuuri tegelikkus, samas ajas ja kohas töötavad muud tüüpi märgisüsteemid, mille kohalolek kui MÜRA võib segada teates öeldava mõistmist, kuid samal ajal aitavad kontekstis antud tegelikkuse seosed ka kaasa märkide mõistmisele (Posner 1988: 157).⁴

Pidasin vajalikuks neid kõiki siinkohal varakult välja tuua, sest hilisemates peatükkides konkreetsete analüüsides käigus tutvustamisele tulevad märgisüsteemid ei esine kunagi iseeneses, vaid asetatuna kultuuri teiste “grammatikate” konteksti. Samal ajal kui märgid ja märgisüsteemid teevad võimalikuks kultuuri olemasolu ja arengu, ühiskondliku järjepidevuse ning ühiskonna osade toimimise ja kontrolli, toimivad nad üksteise suhtes täieliku ühiskondliku kontekstina või selle elementidena.

Semioosis on kaheks tähtsaks sündmuseks märgi tekitamine ja selle mõistmine, niisiis seisab protsessi alguses ja lõpus kaks (või enam) erinevat isikut, see struktuur iseloomustab tavaliselt kommunikatsioonilisi sündmusi või semiootilisi akte.⁵ On olemas aga ka niisugune juhtum, kus pole eraldi “saatjat”, ehk siis kus “saatja” ise on “vastuvõtja”, see on autokommunikatsioon. Huvitav on see kommunikatsioonitüüp kultuuris ja organisatsioonides,⁶ olles eriliste sisemiste protsesside suunaja (Broms & Gahmberg 1983).

Sellega oleme jõudnud semiootiliste põhimõistete ühe uuema probleemideringi, märgiliikide küsimuse juurde. Erinevate märgiteooriate autorid on semiootika ajaloo algusest peale rühmitanud märke kõige erinevamate klassifitseerimisseisukohtade järgi. Märgid on eristatavad

⁴ Saksa semiootilisest mudelist erineb mõnevõrra Eco pakutu (1979: 141; Table 29).

⁵ Mõiste *semiotic act, l'acte semique* kohta vt Hervey 1982: 70–71.

⁶ Broms 1988 arendab edasi J. Lotmani mõtet, mille kohaselt on autokommunikatsioonil kultuurisüsteemis väga tähtis roll. Vrd veel Winner-Portis 1983: 267.

näiteks allika ja vahendava kanali loomuse järgi (Sebeok 1973: 9). Nii jõuavad optilised ja akustilised märgid meieni füüsiliste energiat kandvate kanalite vahendusel (Sebeok 1973: 11).

Märgiteooria ühe klassiku Ch. Morrise märgitüpoloogia järgi võib eristada kolme liiki märke. *Indeks* puutub kokku objektiga, mida ta tähistab (näiteks tule märgiks olev suits, teed tähistav suundanäitav liiklusmärk). *Ikoon* on pildilaadne märk ja sarnaneb mingil moel tähistatava objektiga (sellised on näiteks suurem osa liiklusmärke – raudtee ülekäiku või teekitsendust tähistavad märgid).⁷ Kolmandaks märgiliigiks on *sümbol*, mis seostub tähistatava objektiga seaduse või traditsiooni kaudu ja mida liidab sellega harjumus, konventsioon. Parim näide on keel või sellised religioossed sümbolid nagu näiteks rist või poolkuu, kuid sellised on ka poliitiliste organisatsioonide tunnusmärkidel leiduvad sümbolid. Peab märkima, et leidub ka palju keerulisemaid märgitüpoloogiaid, esmajoones filosoofia ja loogika analüüside tarvis.

Ühiskondlikud märgiprotsessid võivad Vilmos Voigti määratluse järgi olla loogilise, keelelise ja kultuurilise olemusega. Kuna etnosemiootika tegeleb viimase semioosise liigiga, tasub uuemate uurimuste ja arvamuste alusel märkide tüpoloogiat täiendada ning lisada sinna mõned inim- ja kultuurilises kommunikatsioonis kasutatavad märgiliigid. Näiteks annab T. Sebeok oma ka Ungaris ilmunud märkide klassifitseerimisest kõnelevas töös (Sebeok 1973: 16) ikooni, indeksi ja sümboli kõrval signaali, sümptomi ja nime ning ka embleemi määratluse.⁸ Tähtis ja näitlik on sümptomi⁹ ja märgi erinevus. Sümptomit tajub

⁷ Vt Morris 1938: 81 märgi määratlusest ning Peirce 1975 märkide jaotusest. Siinkohal tasub tutvuda ühe hilisemate analüüside jaoks tähtsa märgiteooria mõistega, milleks on *märgieksemplar* (vrd Andor 1980: 78). On nimelt fakt, et ühe ja sama märgi juurde kuulub terve rida märgieksemplare, need on sellised märgid, mis üksteisest pisut erinevad (näiteks on sõna *laud* iga lausumine eri märgieksemplar). Märgid on teatud omaduste summad ehk puhtad abstraktsioonid, ometi täituvad nad argikontekstis eluga.

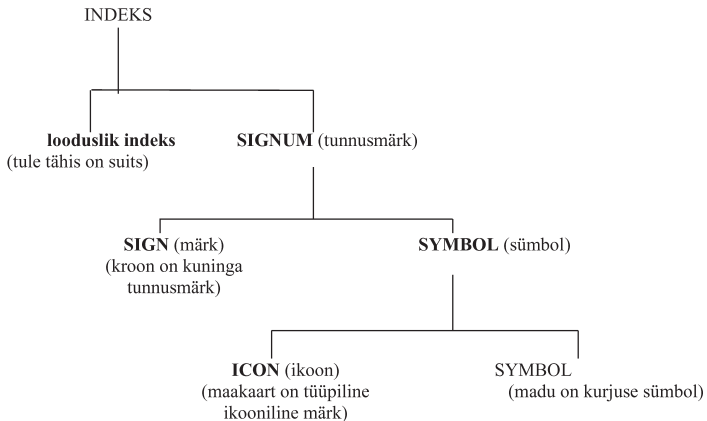
Kolme peamise märgitüübi kasutusest Tamil Nadu rahvakultuuri kontekstis vt Daniel 1984: 31.

⁸ [---] *a symbol requires the concept of an intensional class, whereas name requires that of an extensional class; finally, an emblem is opposed to a symbol as the category marked by the channel in which it is manifested.*

⁹ Ungari keel on üllatavalt rikas sõnadest, mis on moodustatud *jel/jegy* 'märk' – tüvest: *jel* 'märk', *jelzés* 'märguanne', *jelkép* 'sümbol', *jelvény* 'tunnus-

või tunneb isik enda juures (niisiis on see põhimõtteliselt privaatse olemusega), samas kui märki tajub alati keegi teine (niisiis on see alati kogukondliku/ühiskondliku olemusega). Sümptom on privaatmaailma osa, märk aga avaliku-ühise maailma element (Sebeok 1984: 213).

Eriti kasutatav tundub etnosemiotilist uurimistööd silmas pidades Edmund Leachi märgitüpoloogia (1976: 12), nii nagu ta süstematiseeris kommunikatsioonis leiduvaid märgiliike.¹⁰ Ta eristab kaht indeksite tüüpi: *signal* (ehk *märguanne*) ja tõeline *index* (mille vasteks võiks olla *nähtus*).

märk', *jeles* 'suurepärase (hinne)', *jelentés* 'täendus', *jellem* 'karakter', *jelzett* 'tähistatud' või (*meg*)*jegyzett vallami*. *Megjegyzetil* on ungari keeles kaks tähendust: 'eristava märgiga varustatud miski' või 'meeldejäetus'. Mõlemad tähendused hõlmavad kogu kultuurilise märgikasutuse problemaatika tähtsaid omadusi, eriti tähelepanuväärne on siinkohal mäletamise kaasamine.

¹⁰ Väga sarnase jaotuse annab Hervey (1982: 201).

Peamiste märgiliikide loetlemise järel on vaja tutvuda semiootika kolme haruga: need on süntaks, semantika ja pragmaatika.¹¹ Märkiteaduse selline jagamine tähendab semiootilise analüüsi peamisi tüüpe ja ühtlasi ka märgiprotsessidele lähenemise võimalusi. Reastagem need: esimesel tasandil võib uurida märkidevahelisi formaalseid suhteid – sellega tegeleb süntaks. Märgid ei esine kunagi üksi, vaid – alludes koosinemise ja üksteise välistamise reeglitele – teatavas määratletud korrastuses (vrd Wilden 1981: 13).

Teisel, semantilisel tasandil tuleb esile tuua märkide ja tähenduste suhteid. See probleemide ring on märkidega seoses ehk raskeim – nimelt ei saa sugugi arvestada sellega, et märk tähendab seda, mille asemel ta seisab. Samamoodi andis tulemuseks liialdatud lihtsustamise tähenduse n.ö kasutamisteooria, mille järgi märkide kasutus osutab nende tähendusele. Oluline on näha, et igal märgil on kaks tähenduskihti. Üks on eksplitsiitne tähendus,¹² mis tuleneb koodi

¹¹ See jaotus läheb tagasi Ch. Morrise tööni (1938), kuid seitsaadiik on teisedki selle üle võtnud, nii jagab nt venelane J. Stepanov semiootikareeglid kolme rühma (1976: 104):

- a) märgisüsteemide ülesehituse objektiivsed reeglid (süntaktika),
- b) tähelepanija seisukohast sõltuvad seadused (pragmaatika),
- c) mõistmise seadused (semantika).

Samas raamatus toob ta ära huvitava kultuuriloolise seiga:

Hilise rooma-aja kõrgkoolides kujunes välja “seitsme vaba kunsti” õpetamise traditsioon, mis koosnes kahest tsüklist. Ühe tsükli nimeks oli neljajaruline risttee (Quadrivium), mis sisaldas aritmeetikat, geomeetriat, astronoomiat ja muusikat; teise tsükli nimeks oli kolmeharuline risttee (Trivium), mis sisaldas grammatikat, retoorikat ja dialektikat (tollal nimetati nõnda loogikat). Keskajal võttis skolastiline koolkond need tsüklid üle, hiljem muutus trivium humanitaarteaduste, quadrivium reaalteaduste kogumiskohaks, viimasest arenesid hiljem välja tänapäevases mõttes loodusteadused. Modernse semiootika üks rajajaid, Ch. Morris pani tähele, et triviumi osad kattuvad tänapäeva semiootika kolme osaga:

trivium	semiootika	mida uurib
grammatika	süntaktika	märgi ja märgi suhet
dialektika	semantika	märgi suhet tähendusega
retoorika	pragmaatika	märgi ja märgi kasutaja suhet

(Stepanov 1976: 32).

¹² Kahesugusest tähendusest vt Horányi 1975a: 76.

tundmisest: kui oskame keelt, saame märgist aru (nt antud sõna vastavas keeles). Teine kiht on implitsiitne tähendus, mille mõistmiseks on vaja “maailma”, ehk antud kultuuri tundmist (võimalik, et peab tundma ka erinevaid lähtepunkte). Võtkem üks piltlik ja lihtne näide, *karikas* – sõnamärk, mille kui kultuurilise elemendi esimene tähenduskiht on joomiseks sobiv vahend, kuid Euroopa kristliku kultuuri tundes teame, et see on enamasti kiriklik, väärismetallist (võimalusel kullast) valmistatud kaunistatud anum. Ja kui keegi tunneb kristliku kultuuri üksikasju, siis ta teab, et preester joob¹³ armulauatalituse ajal veini vormis Kristuse “muundunud verd”, teiste sõnadega esoteeriliste tähenduste mõistmiseks on vaja maailmapildi kõige sisemiste ringide tundmist.

Kolmas tasand on pragmaatiline, see on ehk kõige laiaharulisem küsimusteriing, sest see valdkond tegeleb märgi ja märki kasutava inimese suhtega. Pragmatika küsib märgikasutuse kohta ning uurib märgi ja käitumise seost (Posner 1988: 160).

Siinkohal on tähtis rõhutada, et märgiprotsesside konkreetse uurimise juures ei tohi segi ajada eri tasandite nähtusi, analüüsi on otstarbekas teha tasandite kaupa üksteisest lahus.

Kultuurikoodid

Kultuurisemiootilise lähenemise üks lähtepunkte on tõdemus, et *iga kogukonna kultuur on keelte kogum* [---] [seega] *iseloostustab kultuuri omalaadne mitmekeelsus* (Lotman 1970: 8, 24).¹⁴ Kultuuritõigad ei ole niisiis pelgalt märgid, vaid omalaadselt märkideks korrastatud süsteemid, teiste sõnadega ühe koodi või kultuurilise grammatika avaldumised. Kultuurikoodideks peame reeglite kogumit, mille järgi korralduvad teate materiaalsed kandjad, teade aga on märk – vahendite poolt edasi antud informatsioon täna.

¹³ Katoliiklikus traditsioonis – *tõlk*.

¹⁴ *Kultuuri dünaamikat määravad kaks peamist tendentsi. Neist üht võime mõista iselaadse polüglotismina, [---] ja ükski kultuur ei saa hakkama üheainsa keelega. Minimaalne süsteem on vähemalt kaks paralleelset keelt – näiteks kõneldav keel ja kujutatav keel. [---] Kultuuri erinevate keelte arvu suurenemine annab ühelt poolt tulemuseks antud kultuurilises traditsioonis olulise informatsiooni koguse suurenemise* (Baiburin 1988: 131–132).

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm